

Çarlık Rusyası'nın Türkistan Coğrafyasını İşgal Süreci: Hokand Hanlığı Örneği

Ramazan KESERCİ⁶

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 30.11.2020	<p>Türkistan coğrafyası, tarih boyunca yeraltı ve yerüstü kaynakları ve ticari olanakları bakımından dünyanın önemli bölgelerinden biri olmuştur. Bu bakımdan sürekli değişik devletlerin rekabet alanı haline gelen bu kadim coğrafya, gerek Çarlık Rusyası ve gerekse Sovyetler Birliği döneminde çeşitli bahaneler ileri sürülerek istilaya maruz kalmıştır. Emir Timur'un bakiyesi olarak ortaya çıkan Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları kendi sınırları içerisinde siyasî varlıklarını sürdüren müstakil birer devletlerdir. Fakat aynı etnik kökene, aynı dine ve aynı kültüre mensup bu devletler, sadece hanedan veya boy farklılıkları sebebiyle birbirleriyle sürekli kavga eden, yıkıcı savaşlar yapan, basit birer siyasî teşekküller olarak da görülürler. Bu siyasî yapı ve zihniyet yüzünden şehirler sık sık el değiştirmiş, çok ciddi tahribata uğramış, zaman zaman şehir ahalisi kılıçtan geçirilip yağmalanmıştır. Bu kargaşa sadece hanlıklar arasında değil, aynı hanlıktaki devlet görevlileri arasında bile sürekli yapılagelmiştir. Bu durum dikkate alındığında, Türkistan coğrafyasında Çarlık Rusyası'nın işgallerinin neden hızla yayıldığı sorusunu sormak abesle iştigal olacaktır. Bu makale, Orta Asya'nın Rus hâkimiyetine girmeden önceki durumunu, bölgenin Rus egemenliğine girmesine neden olan faktörleri, Çarlık Rusyası döneminde oluşturulan bölge politikalarını ve yapılan uygulamaları objektif bir bakış açısıyla değerlendirmek amacıyla hazırlanmıştır. Ayrıca Rusya'nın, Türkistan'da hüküm süren hanlıkları nasıl ve ne şekilde ele geçirdiği, Hokand Hanlığı örneğinde açıklanmaya çalışılmıştır.</p>
Makalenin Kabul Tarihi: 26.12.2020	

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusya, Hokand Hanlığı, Buhara Hanlığı, Türkistan, Hodayar Han.

The Process Tsarist Russia's Occupation of Turkestan Geography: The Case of Hokand Khanate

ABSTRACT

The geography of Turkistan has been one of the important regions of the world in terms of underground and aboveground resources and commercial opportunities throughout history. In this respect, this ancient geography, which has become the competition area of different states, has been subjected to invasion by putting forward various excuses during both the Tsarist Russia and the Soviet Union. The Khiva, Bukhara and Hokand Khanates, which emerged as the remainder of Emir Timur, are independent states that maintain their political existence within their borders. However, these states belonging to the same ethnic origin, religion, and culture are also seen as simple political organizations that constantly quarrel with each other, waging destructive wars only because of dynasty or height differences. Due to this political structure and mentality, the cities frequently changed hands, were severely damaged, and from time to time the inhabitants of the city were slaughtered and plundered. This turmoil has always taken place not only among khanates but also among government officials in the same khanate. Considering this situation, it would be absurd to ask the question of why the invasions of Tsarist Russia spread rapidly in Turkestan geography. This article has been prepared in order to evaluate the situation of Central Asia before the Russian domination, the factors that caused the region to come under Russian domination, the regional policies and practices implemented during the Tsarist Russia period with an objective perspective. In

⁶Bilim Uzmanı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Türkiye. E-posta: malik57821@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3757-883X.

addition, how and how Russia captured the khanates that ruled in Turkestan was tried to be explained in the example of Hokand Khanate.

Keywords: Tsarist Russia, Hokand Khanate, Bukhara Khanate, Turkistan, Hudayar Khan.

GİRİŞ

Hokand Hanlığı'nın kurulduğu Fergana Vadisi'ni de içine alan Orta Asya, kendine has siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi özelliğiyle, üzerinde kurulan büyük devletlerle milattan önceki zamanlardan bu yana Türklerin anayurdu ve hâkimiyet alanı olmuştur. Orta Asya'nın büyük bir kısmını kaplayan coğrafya için genel manada Türkistan kavramı kullanılmıştır (Taşağıl, 2012: 566). Türkistan, coğrafi olarak Horasan'dan başlayıp Afganistan'ın kuzeyinden Pamir ve Hindikuş (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'deki Tun-huang bölgesine ve Mançurya'nın batı bölgelerine ulaşarak Moğolistan ve Sibirya'nın güneyini de içine alarak batıda Volga Nehri'nin Hazar Denizi'ne ulaştığı yere kadar geniş bir coğrafyayı kapsar.

Emir Timur'un Çağatay Hanlığı'na 1370'te son vermesiyle doğuda Altay Dağları'na, batıda Karadeniz ve Akdeniz'e, güneyde İndus'a kadar uzanan Timur imparatorluğu kuruldu. İmparatorluk, Timur'un Çin seferinde ölümünden sonra XV. yüzyılın son yarısını iç karışıklıklarla geçirdi. Bu karışıklığı fırsata çeviren Özbekler, bu devlete son verdiler (Hayit, 1975: 3-5). Bu dönemde Moğol kabilelerinin saldırıları sonucu zayıflayan Özbekler, *Muhammed Şeybâni Han* (1500-1510) zamanında yeniden toparlandılar. Timur'un torunlarından ve Babür Devleti'nin kurucusu *Babür Şah'a* karşı da mücadele eden Muhammed Şeybâni Han, bu mücadeleden galip çıktı. Böylece Özbekler XVI. yüzyılın başlarında çok kısa bir süre içinde hâkimiyetlerini bütün Orta Asya'ya yayarak büyük bir güç haline gelmeyi başardılar (Macit, 2008: 22).

Özbekler XVI. yüzyılın başında bir taraftan, Şii Safevî Devleti hükümdarı *Şah İsmail'e* karşı mücadele ederken, diğer taraftan Babürlere karşı koymaya çalıştılar. Fakat bu mücadeleler onları yıpratıldığından çok geçmeden çeşitli hanlıklara bölündüler. Bu hanlıklar Türkistan'ın batısında Rus işgaline kadar varlıklarını devam ettirmeyi başardılar. Yani XVI. yüzyıl, Türkistan coğrafyası için bir dönüm noktası olmuştur denilebilir. Çünkü bu tarihten sonra Türkistan'da "*Hanlıklar Dönemi*" diye adlandırabileceğimiz parçalanmış bir yapı zuhur etmeye başlamış, diğer bir ifadeyle Türkistan topraklarında feodal yapıya benzer bir durum ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyılın başında Hokand (Fergana) Hanlığı'nın da bağımsızlığını ilan etmesiyle, 1512'den beri varlığını devam ettiren Hîve ve Buhara Hanlıklarıyla birlikte Batı Türkistan'da üç ayrı devlet kurulmuş oldu. Böyle bir durumda, Türkistan Türkleri üç ayrı hanlık arasında bölünmüş olduğundan Rusya, İngiltere ve Çin gibi büyük devletler çeşitli gayelerle istikametlerini bu yöne çevirdiler. (Keserci, 2019: 7, 8).

XVII. yüzyılda Ruslar ile Türkistan devletleri arasında ekonomik ve politik çıkarlar üzerinden ilişkilerin başladığı görülür. I. Petro döneminde, Rusya'yı imparatorluk hâline getirmek amacıyla ekonomik reformlar yapılmış, ticaret merkezlerine ve denizlere hâkim olma stratejisi izlenmiş, tarım ve sanayi politikaları revize edilerek, sonra gelenlere ışık tutacak uzun soluklu yol haritası belirlenmiştir. Ruslar, sonraki süreçte gelişen sanayileri için gerekli olan hammadde kaynaklarına ve yeni pazarlara olan ihtiyaçları sebebiyle, Türkistan'ın zengin kaynaklarına sahip olmak ve daha sonra Orta Asya ve Hindistan'a ulaşmak niyetindeydiler. İlâveten Türkistan nüfusunu gelecekteki kolonizasyon alanı ve aynı zamanda İngiltere'nin bu bölgeye yönelik politikasına direnebilecek bir güç olarak görüyorlardı. Bu politika Rusların Türkistan'a ilgisini son derece artırdı ve sınır bölgelerinin ayrıntılı, sistemli ve titiz bir şekilde araştırılmasını zorunlu kıldı.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren düzenli olarak Rus saldırılarına maruz kalan ve XIX. yüzyılın ortalarında tamamen Rus hâkimiyetine giren Türkistan coğrafyasında, Çarlık Rusya'sının işgaline uğramadan önce Buhara, Hîve ve Hokand hanlıkları hüküm sürmekteydi. Çarlık Rusya'sı 1917 Ekim Devrimi'yle yıkılıp yerine Sovyet Rusya kurulunca bölgede suni olarak Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen, Tacik gibi farklı ulusal devletler oluşturuldu. Gerek Çarlık Rusya'sı ve gerekse Sovyetler Birliği döneminde uygulanan politikalar sonucu desteklenen yapay kimlikler, bugün Orta Asya'da birçok sorunun merkezinde yer almaktadır.

Rusların Türkistan'ı İşgal Süreci

XVI. yüzyıla kadar Orta Asya ile pek ilişkileri bulunmayan Ruslar, bu yüzyılın başında Altınordu Devleti'nin zayıflamasıyla Doğu Rusya'daki etkinliklerini artırdılar. IV. İvan'ın 1547'de Çar olmasından sonra, Ruslar bölgedeki hanlıkları bir bir işgal etmeye başladılar. 1552'de Kazan Hanlığı, Ruslar tarafından işgal edildi. Kazan Hanlığı'nın işgali bir anlamda Asya'nın kapılarının Ruslara açılması demektir. Çünkü bu hanlık, uzun bir süre Rusya'nın Hazar Denizi'ne inmesine, Kafkaslara ve Aşağı Ural bölgelerine yayılmasına mani olmuştu (Saray, 1993: 21).

Rusların, Kazan Hanlığı'nın ardından 1556'da Astarhan'ı ele geçirmeleri ve Osmanlı sınırına yaklaşmaları, Osmanlı idarecilerinin dikkatini kısmen bu yöne çekmeyi başarmıştı. Tabii bunda Türkistan Hanlıklarının Osmanlı İmparatorluğu'na gönderdiği elçilerin de katkısı olmuştu (Kurat, 1990: 5). Nihayet, Osmanlı Devleti Ruslar üzerine 1569'da Ejderhan Seferi olarak bilinen ve başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer düzenledi (Kurat, 1999: 89-97). Osmanlı Devleti bu dönemde gerek asıl dikkat sahasının Avrupa olması, gerekse iç meseleleriyle ilgilenmesinden dolayı Rusların ilerlemesine ve Türkistan Müslümanlarının yardım çağrılarına tepkisiz kalmıştır.

Ruslar, ilerlemelerine devam ederek 1598'de Sibir Hanlığı'nı ele geçirdiler. Belirli bir plan ve program çerçevesinde hareket eden Ruslar, öncelikle keşif hareketlerine başladılar. Türkistan Hanlıklarının coğrafi ve topografik haritalarının hazırlanması, siyasi yapıları ile ekonomik durumlarının incelenmesi ve hanlıkların en kolay yoldan işgal edilmesini sağlamak amacıyla, bilimsel grup çalışmaları, askeri ve elçilik heyetleri kisvesi altında önemli keşif çalışmaları yapıldı. Ruslar, yaptıkları keşiflerin sonucunda bozkırlarda yaşayan Tatarların, Başkırtların ve Kazakların birlik ve beraberlikten uzak olduklarını, ilkel silahlar kullandıklarını ve iç çekişmeler sonucunda zayıfladıklarını gördüler. Bu durumda Rusya için Türkistan'da ilerlemek ve yayılmak çok zor olmayacaktı.

Rusların, Kafkaslar ve Türkistan coğrafyası üzerinden Hindistan'a ulaşmaya yönelik planlı ve kapsamlı hedeflerini Çar I. Petro'dan itibaren belirledikleri ve daha sonra Rusya'yı yönetenlerin de I. Petro'nun bu politikasına sahip çıktıkları görülmektedir. Çar I. Nikola döneminde ise, Rus birlikleri Kafkaslara yönelik ileri bir harekât başlatmış, Orta Asya sınırlarına doğru hızlı ancak kademeli ve dikkatli bir şekilde ilerlemeye başlamışlardır (Wint, 1941: 136).

1700'lü yıllardan itibaren sürekli olarak Moğol kabilelerinin baskısına maruz kalan Kazaklar, 1724'lere gelinceye kadar iyice zayıfladılar. Zor durumda kalan Kazaklar, Ruslardan yardım isteyince onlar da bu fırsatı kaçırmak istemediler. Aslında Kazak Ordularının (Cüz) bu duruma düşmesini, Ruslar izledikleri politikalarla teşvik etmişlerdi. Ruslar, bir taraftan Hokand Hanlığı'nı Kazaklara karşı kışkırtırken, diğer taraftan da Kazakların kendi aralarındaki çekişmelerini körükleyerek kendilerine muhtaç hale getirmişlerdi. Ayrıca Rusların Moğol kabilelerini, Kazaklara karşı desteklediği de bir gerçektir. *Muhtaç bırakma politikası* olarak adlandırabileceğimiz bu siyaset ile Ruslar, ya tarafları birbirine düşürerek iki tarafın da kendilerine başvurmasını veya bir tarafı destekleyip diğer tarafın kendilerine muhtaç olmasını beklemişlerdir. Sonuçta her iki durumda da yardım istenen ve son sözü söyleyecek olan devlet yine Rusya olacaktır.

Moğol tehdidi sebebiyle, Ekim 1731'de *Küçük Cüz* Rus hâkimiyetini kabul etti. *Orta Cüz* bir müddet Rusya ve Çin rekabetinden yararlanarak denge politikası sayesinde varlığını devam ettirdiyse de Rusların kışkırtmalarıyla çıkan taht kavgaları nedeniyle 1812'de onlar da Rusların hâkimiyetine girdiler (Donnelly, 1968: 192-195). *Büyük Cüz* ise Hokand Hanlığı'nın kuzeyinde ve Çin sınırında hüküm sürmekteydi. Onlar da bir taraftan Kalmukların diğer taraftan Çinlilerin saldırıları karşısında zayıfladıklarından, topraklarının bir kısmını Çin'e diğer kısmını ise Hokand Hanlığı'na kaptırdılar (Saray, 1993: 45). Neticede Ruslar 1730-1850 arasında bütün Kazak topraklarını işgal ettiler. Ruslara karşı birleşik bir cephe oluşturamayan Tatarlar, Başkırtlar ve Kazaklar, Rus istilasının genişlemesine paralel olarak ittifak kurmaya çalıştılsa da Rus entrikaları bir şekilde bu birliği bozmayı başardı.

Kırım Savaşı'nda (1854-1856) ağır bir yenilgi alan Rusların, bundan sonraki süreçte istikametlerini tam anlamıyla Orta Asya'ya çevirdikleri görülmektedir. Ruslar açısından bu yenilgi sonrası; Avrupa'da kaybedilen prestiji yeniden kazanmak, İngiltere'nin Asya planlarına karşı çıkmak amacıyla Orta Asya'yı ele geçirmek ve bozulan ekonomilerini düzeltmek için, Orta Asya'ya sahip olmak bir zorunluluk haline gelmiştir (Saray, 1984: 6-7). Ayrıca, Rusya'nın Avrupa devletleri ile girdiği mücadeleler sonucunda aldığı yenilgilerden kaynaklanan ekonomik sıkıntılarını, Türkistan'da ele geçirdiği topraklarda yaşayan halktan karşılamak istemesi de işgalin nedenleri arasında gösterilebilir.

Aynı zamanda İngiltere'nin Asya politikalarından rahatsız olan Ruslar, İngiliz nüfuz alanını sınırlandırmak gayesindeydiler. Çarlık Rusya, Türkistan'ın işgali için anahtar olarak gördüğü Kazak bozkırlarının işgalini tamamladıktan sonra yüzünü güneydeki Hanlıklara çevirdi. Doğu-Batı ticaret merkezleri arasında transit geçiş konumunda olmasından dolayı toprakları ilk işgal edilen devlet Hokand Hanlığı olmuştur. Bu dönemde bölgede Hazar Denizi'nin doğusunda Hive Hanlığı, bu hanlığın güney doğusunda Buhara Hanlığı, Buhara Hanlığının doğusundan Çin'e kadar olan bölgede Hokand Hanlığı hâkimiyeti mevcuttu. Bu hanlıkların kuzeyinde ise Büyük, Orta ve Küçük Kazak Cüzleri bulunuyordu (McKenzie, 1917: 209). Ruslar mezkûr hanlıkların işgalini kolaylaştırmak için öncelikli olarak kuzeydeki Kazak steplerini ele geçirmişlerdi.

Ruslar, hedeflerine ulaşmak amacıyla 1857'den itibaren Orta Asya'daki yerel yöneticilerle diplomatik faaliyetlere başladılar. Bu doğrultuda Ocak 1858'de Rus Dışişleri bakanlığı tarafından Asya konularında uzman olan *N.N. İgnatyef* başkanlığında bir heyet Hîve ve Buhara'ya gönderildi. İgnatyef, bölgenin coğrafi özellikleri hakkında bilgi edinecek ve Buhara Hanlığı'nı Hokand Hanlığı'na karşı savaş açmaya ikna edecekti. Bunun karşılığında ise Ruslar Buhara'yı destekleyeceklerdi. Böylece hiç olmazsa Hokand Hanlığı'na karşı yapılacak bir savaşta Buhara'nın tarafsız kalması sağlanmış olacaktı. Buhara Hanı Emir Nasrullah ile görüşen İgnatyef, Rus gemilerinin Amu Derya'ya (Ceyhun) girişinin sağlanması ve serbest ticaret yapabilmeleri konusunda güvence almış, karşılığında ise Hokand Hanlığı'na karşı savaşmaları halinde Ruslar tarafından destekleneceklerinin sözünü vermişti (Hayit, 1995: 68). İgnatyef'in bu resmi ziyareti sonrası hazırladığı rapor, Rusya'nın daha sonra izleyeceği politikaların çekirdeğini oluşturması bakımından mühimdi. İgnatyef kısaca raporunda;

- Orta Asya'nın Rusya'nın işgali için elverişli olduğunu,
- Derhal harekete geçilerek Hokand Hanlığı'nın işgal edilmesi gerektiğini,
- Hazar'ın doğu yakasındaki Türkmenlerin hâkimiyet altına alınarak Hîve'ye karşı kullanılmasını öneriyordu (Saray, 1994: 5).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kırım'ı tamamen ilhak eden Ruslar, Kafkasya'yı kontrol altına alarak İran'ın kuzeyine ve Hazar Denizi'ne sarktılar. Bu durum onların Orta Asya'daki yayılma faaliyetlerinin kolaylaşacağı anlamına geliyordu. Zira bölge hem kuzeyden hem de doğudan geniş kapsamlı bir kuşatma altına alınarak çevreleniyordu

Rus İşgali ve Hokand Hanlığı

Hokand Hanlığı, XVIII. yüzyılın başında Buhara Emirliğinden ayrılarak Fergana Vadisinde Şahrüh tarafından kurulmuştur (Saray, 2004: 41). Fergana vadisi esas olmak üzere geniş bir sahayı içine alan bu hanlık, doğuda Issık gölünden batıda Sir-Derya'ya, güneyde Pamir Dağlarından kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanmaktaydı. Belli başlı şehirleri; Hokand, Taşkent, Margilan, Evliyâ-Ata, Pişpek (Bişkek), Namangan, Oş, Türkistan (Yesi) ve Akmesic'tir (Saray, 1994: 2). Bu hanlık Fergana vadisinde kurulduğundan Fergana Hanlığı olarak da bilinir.

Şeybâni'lerin 1599'da yıkılmasından sonra Sir-Derya'nın kuzey bölgesindeki Çadak'ta yerleşmiş olan Hocalar ailesi, Fergana Bölgesini ele geçirmişti. Bir müddet bu aile tarafından yönetilen bölgede, Şahrüh 1710'da Hokand Hanlığı'nı kurmuş oldu (Barthold, 1988: 553-556). Şahrüh Özbeklerin *Ming* boyuna mensuptur.

Hokand Hanlığı'nın kurucu unsuru Özbekler olmasına rağmen hanlıkta Kırgız, Kazak, Tatar, Kıpçak ve Taciklerin de nüfusu oldukça fazlaydı (Ploskih, 1977: 88,98,106).

Şahruh'un vefatından sonra yerine geçen Abdurrahim, bugünkü Hokand şehrini kurarak Semerkand, Katta Kurgan'ı ve Şehr-i Sebz'i hâkimiyeti altına aldı. Ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Abdulkerim, Çinlilerle ve Kalmuklarla mücadele etmek zorunda kaldı. Abdulkerim'den sonra yerine geçen Erdene Bey de Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletmek için çabaladı. Çin'e karşı mücadelesinde Türkistan'daki diğer İslam Devletleriyle işbirliği yapmaya çalışsa da başarılı bir sonuca ulaşamadı. Erdene'den sonra hanlığın başına kısa süreliğine Sultan Han, tahta geçti. Ancak çok geçmeden öldürülünce yerine Nârbûta geçti. Ancak o da iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kaldı. Nârbûta, bu isyanları bastırmayı başardı. Oğlu Âlim Han zamanında Hokand Hanlığı oldukça genişledi. Orta Asya'nın önemli ticaret merkezlerinden olan Taşkent ile birlikte Çimkent ve Sayram alındı. Buhara Hanlığı'na karşı mücadele edildi (Konukçu, 1998: 215).

Âlim Han'dan sonra oğlu Ömer, Hanlığın başına geçti. Ömer Han liyakatli cesur bir asker, dini bütün bir Müslüman ve iyi bir şairdi (Hayit, 1975: 35). Ömer Han, Kâşgar'da hüküm süren Hocaları Çinliler'in işgalinden kurtardıktan sonra, Kazak bozkırlarından Türkistan'a doğru ilerleyen Ruslara karşı müstahkem Akmesjid kalesini yaptırdı (Saray,1994: 40). Halk tarafından çok sevilen Ömer Han, Müslümanların *Emirü'l-Mü'minini* olarak ilan edildi.

Ömer Han 1812'de bir elçi göndererek Rusya ile diplomatik ilişki başlattı. 1813 yılında Rus elçisi Hokand'a geldi (Konukçu, 1998: 215). Bu dönemde Hokand Hanlığı'nın Kırgızlardan yeni vergiler talep etmesi ve Kırgız gençlerini askere alması, bağımsız ve konar-göçer yaşamaya alışmış olan bazı Kırgız boylarının, hanlığa karşı yeni ittifak arayışları içerisinde girmesine neden oldu. Bu amaçla 1814 ve 1824 yıllarında Issık Göl'den gelen Kırgız temsilcileri Rusya'dan yardım istediler ve himaye talebinde bulundular (Abazov, 2002: 608).

Ömer Han'ın vefatından sonra küçük yaşta tahta geçen oğlu Muhammed Ali Han (Madali Han) babası gibi Çin'e karşı aktif bir siyaset izleyerek Doğu Türkistan Müslümanlarını destekledi. Fakat Buhara Hanlığı'nın Hokand Hanlığı'na tehdit etmesi üzerine Çin seferinden dönmek zorunda kaldı. Daha önce alınan yerler tekrar Çinlilerin eline geçtiğinden 1831'de Çinliler ile bir anlaşma yapıldı. Hokand Hanlığı'nın en güçlü ve en geniş sınırlarına ulaştığı dönem olan Madali Han dönemi onun 1842'de Buhara hükümdarı ile yapılan savaşta yenilmesiyle son bulmuş ve Hokand, Buhara Hanlığı tarafından işgal edilmiştir (Konukçu, 1998: 215).

1842'de Hokand Hanlığı'nın başına Şir Ali Bey geçti. Aynı yıl Buhara hâkimiyetindeki Hokand'a yürüyerek hanlığın başkentini ele geçirdi. Böylece Şir Ali Bey Hokand'ı tekrar bağımsız hale getirdi. Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı arasındaki düşmanlık 1865'e kadar devam etti. Rusların Taşkent'i işgal etmek için Hokand'a karşı savaştığı dönemde bile Buhara Han'ı Emir Muzaffer, Hokand şehrini kuşatmakla meşguldü (Hayit, 1995: 37). Kırgızların arasında büyüyen Şir Ali Han'ın zamanında hanlıkta Kırgızların rolü arttı. Kırgızların önde gelenlerine parvanacı, datka, pansat gibi yüksek unvanlar verilerek bunlara büyük saygı gösterildi. Ayrıca Hudayar Hanın annesi Carkın Ayım, baş vezir Alimbek Datkanın eşi Kurmancan Datka gibi Kırgız kadınları da Hokand Hanlığında söz sahibi oldular.

Kıpçaklar 1845 yılında, Şir Ali Han'a karşı ayaklanarak hanlıkta Müslüman Kul'u Başvekil tâyin ettiler. Bu gelişmelerden memnun olmayan tahtın asıl sahibi Özbek Ming boyu, aynı yıl Âlim Han'ın oğlu Murad Han'ın idâresinde Hokand'ı ele geçirerek Şir Ali'yi öldürdüler (Hayit, 1995: 38). Murad Han, kısa süre sonra Kıpçaklar tarafından idam edilince, Şir Ali Han'ın oğlu Hudayar, hanlığın başına geçti. Müslüman Kul da nâib oldu. Hudayar Han memleketi idare edebilecek yetenekte olmadığından kısa süre sonra huzur yeniden bozuldu. Bunu fırsat bilen Ruslar, sınır boylarında varlıklarını iyiden iyiye hissettirmeye başladılar. Rusların kuzeyden adım adım Hokand'a doğru genişlemesi Hokand Hanlığı'nın istikbalini tehlikeye sokmuştu (Saray, 1994: 68).

Ruslar, Sir Derya'nın aşağı kısmından, Çuy ve İli Nehirlerinin yukarı kısımlarına kadar olan bölgelerde yerlerini sağlamlaştırdıktan sonra, Hokand topraklarının anahtarı konumunda olan Akmesjid kalesini işgal edebilmek için hazırlıklara başladılar (Hayit, 1995: 63). İlk iki taarruzları başarısızlıkla sonuçlanan Ruslar, kale

kumandanı Yakup Bey'in Hokand'a yardım almak için gitmesinden yararlanarak ani bir baskınla Temmuz 1853'te kaleyi ele geçirdiler. Akmescid'in işgali Rusların Türkistan'daki amaçları açısından bir dönüm noktası olmuştur. Burasının alınması Rusların daha ileriye gidebilme motivasyonlarının güçlenmesi anlamına geliyordu.

Akmescid'in Rusların eline geçmesinden sonra Hokand Hanlığı'nda iç karışıklıklar çıktı. Hudayar Han'ın kardeşi Taşkent valisi Malla Bey, kardeşine karşı taht mücadelesine başladı (Âtîf, 1998: 241). Malla Bey, 1858'de Hudayar Hanı tahttan indirerek hanlığını başına geçti. Hudayar Han, Buhara'ya sığınınca Buhara Emiri Muzaffer, Hokand Hanlığı'nı kendisine bağladığını ve Hudayar Hanı Taşkent valisi olarak ilan ettiğini duyurdu (Mert, 1976: 94). 1862 yılında Malla Han'ın suikaste uğrayarak öldürülmesinden sonra başarılı bir komutan olan ve halk tarafından çok sevilen Âlim Kul, Malla Han'ın oğlu Saîd'i, Nemengân'da Han ilan etti. Fakat Buhâra Emiri Muzaffer'in desteğiyle önce Taşkent'i, bir müddet sonra Hokand şehrini ele geçiren Hudayar Han, ikinci defa hanlığın başına geçti. Özbekler ile Kıpçakların desteğini alan Âlim Kul, bir sene sonra, 1863'te, Hudayar Han'ı yenerek Malla Han'ın on beş yaşındaki oğlu Seyyid Muhammed Sultan Han'ı Hokand tahtına çıkardı.

Hokand Hanlığı'nda bitmek bilmeyen bu karışıklıklar, Rusların dikkatini çekmiş olduğundan Rus çarı II. Aleksander, Aralık 1862'de Suzak, Evliya Ata, Türkistan (Yesi) ve Çimkent'in işgali için askerî hazırlıkların yapılması ve bölge üzerinde gerekli tedbirlerin alınması emrini verdi (Hayit, 1995: 76). Mayıs 1864'te Albay Çernayev ve General Verevkin komutasındaki Rus ordusu Evliya Ata'ya doğru harekete geçtiler. Hokand birliklerinin karşı koymalarına rağmen, Ruslar 15 Haziran'da Türkistan (Yesi) şehrini teslim aldılar. Diğer taraftan Âlim Kul komutasındaki Hokand ordusu, Çernayev komutasındaki Rus birliklerine karşı güçlü bir direniş sergilediyse de, dört gün süren çarpışmalar sonucunda Ruslar Evliya Ata'yı ele geçirdiler. Türkistan ve Evliya Ata'nın alınmasıyla yetinmeyen Ruslar, Temmuz 1864'te Çimkent'e doğru harekete geçti. Âlim Kul bir elçi göndererek Rus birliklerinin işgal ettikleri bölgelerden derhal çekilmesini istedi. Albay Çernayev, böyle bir kararın sadece Rus Hükümeti tarafından verilebileceğini bildirerek Âlim Kul tarafından müdafaa edilen Çimkent'i kuşattı (Mert, 1976: 95).

Aynı günlerde Hokand Hanlığı'nın Ruslarla çarpışmasından yararlanmak isteyen Buhara Emiri, Fergana Vadisi'ni işgale başlamıştı. Buhara birliklerinin Hokand şehrine doğru ilerlemekte olduğu haberini alan Âlim Kul, Çimkent savunmasını yarıda bırakarak Hokand'a dönmek zorunda kaldı. Hokand ordusunun, Hocent ve Ora Tepe için Buhara Hanlığı ile savaşa tutuşmasından faydalanan Ruslar, Hokand Hanlığı sınırları içinde bulunan Suzak ve Çimkent'i ele geçirdiler. Fakat Rusların Taşkent saldırısı başarısız olunca, dönemin Rus Dışişleri bakanı *M. Gorçakof*, İngiltere ile rekabet halinde olduklarından, başta Londra olmak üzere çeşitli elçiliklere kendilerinden bu konuyla ilgili bilgi istendiğinde verilen talimat çerçevesinde hareket etmelerini istedi. Sözü edilen talimat şöyleydi:

"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, belirli bir sosyal organizasyonu olmayan, yarı vahşi, göçebe ahaliyle temas eden diğer medeni devletlerin durumu ile aynıdır. Bu gibi durumlarda daha medeni olan devlet, kendi sınırlarının emniyeti ve ticari ilişkileri açısından, çalkantılı ve istikrarsız yapılarının istenmeyen komşular haline getirdiği bitişik ülkeler üzerinde belli bir nüfuz tesisine daima zorlanır. Cezayir'de Fransa, sömürgelerinde Hollanda, Hindistan'da İngiltere hepsi ileri harekâtlarında zorlanmışlardır"(Saray, 1994: 9).

Gorçakof'un Orta Asya halklarını yarı vahşi ve siyasi teşekkülden uzak olarak tanımlaması gerçeklikten uzaktı. Bu ifadeler belki Kazak bozkırlarında yaşayanlar için geçerli olabilirdi. Fakat Buhara, Hokand ve Hive gibi kadim coğrafyaları böyle tanımlamak doğru değildi. Zaten bu talimatta yazanların doğru olup olmamasının bir ehemmiyeti de yoktu. Ruslar bu işgalleri meşru göstermeye ve özellikle İngiltere'nin endişelerini gidermeye çalışmışlardı. Bu manada Avrupa'ya verilen mesaj, sizler de aynı şeyleri yapıyorsunuz, dolayısıyla sizin yaptıklarınız ne kadar haklı ve meşruysa bizimki de o kadar meşrudur şeklindeydi.

Buhara ile Hokand arasında bitmek bilmeyen alan hâkimiyeti mücadelesinden faydalanan Ruslar, Mayıs 1864'te Taşkent'e tekrar saldırdılar. Hokand Hanlığı'nın Ruslar tarafından sıkıştırılmasından yararlanmak isteyen Buhara Hanlığı, bu dönemde Taşkent'i işgal etmek istemişti. Fakat Ruslar, Buhara Hanlığı'nın daha fazla güçlenmesine fırsat vermemek için Hokand Hanlığı'na bağlı olan Taşkent'in işgalini kendileri yapmak istediler. Taşkent valisi Hâkim Hoca'nın, halkı Ruslara karşı teşkilatlandırmasıyla kahramanca mücadele edilmesine rağmen, Haziran 1865'te Taşkent Ruslar tarafından işgal edildi (Saray, 1994:10).

Taşkent'in Rusların eline geçmesini sağlayan sadece Buhara ordusunun Hokand'a saldırısı değil, bazı Taşkent ileri gelenlerinin Ruslarla işbirliği yapmış olmasıydı. Bu nedenle 17 Temmuz 1865'te Ruslarla işbirliği yapan ve Taşkent'in işgalinde hizmeti olan 31 kişi çeşitli şekillerde ödüllendirildi. Sonuçta Ağustos 1866'da şehirde din işleri ile uğraşan bir hâkim ve şeyhülislam bulunması kaydıyla Taşkent'in Rusya'ya bağlandığı resmen açıklandı (Hayit, 1995: 81,83).

Rusların Taşkent'e saldırdığı sıralarda Ora Tepe, Hocent ve Hokand'ı işgal eden Buhara Emiri, Hokand Hanı Sultan Said'i esir alarak idam ettirdi ve Hudayar'ı yeniden han olarak tayin etti. Ruslar, Taşkent'ten sonra Haziran 1866'da Buhara Hanlığı tarafından ele geçirilen Hocent'i, ekim ayında da Ora Tepe, Cizzak ve Yeni Kurgan'ın işgalini tamamladılar (Mert, 1976: 95). Taşkent'in işgali yalnızca Türkistan'da değil, İngiliz kamuoyunda da yankılar uyandırmıştı. Rusların Türkistan'ın güneyine doğru ilerlemelerine karşılık İngiliz Hükümeti, Ruslardan bir açıklama istedi. Taşkent'in işgali sonrası İngiliz hükümetine bir açıklama yapmak zorunda kalan Rusya, Taşkent'in Buhara Hanlığı'na geçmemesi için geçici olarak işgal edildiğini, tehlike geçince burasının Hokand Hanlığına iade edileceğini açıkladı. Ancak bu sözler sadece İngiltere'nin endişelerini gidermek için bir nevi yatıştırma politikası mahiyetinde olduğundan Taşkent'in Hokand Hanlığı'na iadesi hiçbir zaman gerçekleşmeyecekti.

Rusların Taşkent'i işgal edebilmesinin Türkistan coğrafyasında psikolojik bir yıkıma neden olduğu anlaşılmaktadır. Zira artık Rusların durdurulamayacağı ile ilgili halkta genel bir kanaat oluşmaya başlamıştı (Kurat, 1999: 350). Nitekim Taşkent'in alınmasından sonra Türkistan'daki çok geniş toprakların kısa zamanda Rusların eline geçmeye başlaması bu durumu kanıtlar nitelikteydi.

Rus ilerleyişini durduramayan Hokand hanı Hudayar Han, 1864 yılında Osmanlı Devleti'nden ve Hindistan'daki İngiliz makamlarından yardım istedi. Mesafenin uzak olması nedeniyle yardım gönderemeyen Osmanlı Devleti, sorunlarını kendi kendilerine çözmelerini tavsiye etti (Saray, 2002: 561). Bu tarihlerde sahte derviş olarak Orta Asya'da bulunan Macar bilgini Vambery'nin şu sözleri bölgenin önemini ve Osmanlı Devleti'nin bu olay karşısındaki tutumunun ne derece etkisiz kaldığını ortaya koymaktadır:

"Orta Asya'daki İngiliz-Rus çekişme sahasının millet olarak muhatabı olduğu asıl topluluk, taşıdığı muhtelif isimlere rağmen Türk halkıdır. Kanaat getirdim ki, Ruslar Türkistan'ı kaybettikleri gün esas kudret menbaalarından mahrum olurlar ve muhakkak çökerler. Bu da esas meseleyi Türk-Rus meselesi haline getiriyor. Bunu Petersburg kavramıştır, fakat İstanbul idrak edememiştir" (Kutay, 1998: 61-62).

Hokand tahtına üç defa çıkan Hudayar Han'ın üçüncü hanlık zamanında Hokand ile Buhara arasındaki mücadeleler şiddetini korumaktaydı. Hudayar Han, Buhara Emiri Muzaffer'e karşı olan mücadelesinde Rus General Kaufman'dan yardım istedi ve 1868'de yapılan anlaşma ile Rus hâkimiyetine boyun eğerek ülkenin kapılarını Ruslara açtı. Hudayar Han'ın bu Rus yanlısı tutumu halk arasında tepkilere neden olduğundan isyanlar çıktı. Rusların gözetiminde Taşkent'e kaçan Hudayar Han, kısa süre sonra Kaufman tarafından Orenburg'a gönderilerek hapsedirilmişti (Hayit, 1995: 86).

24 Temmuz'da ise Hudayar Han taraftarları oğlu Nasreddin'i Hokand tahtına çıkardılar. Nasreddin Han halkın da arzusuyla Rusları Orta Asya'dan tamamen çıkarmak amacıyla harekete geçti. Ancak General Kaufman idaresindeki Rus birlikleri Ağustos 1875'te, hanlığa bağlı Mihrem kalesi önlerinde Hokand kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Kaufman Hokand'a bir elçi göndererek, Rus askerlerinin Hokandlılarla herhangi bir problemi olmadığını, Hokand Hanlığı'na karşı isyan eden Kırgız ve Kıpçakları itaat altına almak için harekete geçtiklerini beyan etti. Kaufman ile Nasreddin arasında 22 Eylül 1875'te yapılan antlaşmaya

göre; Hokand Hanı Namangan dahil Sir Derya'dan Narın Nehri'ne kadar olan toprakların, Ruslara ait olduğunu kabul ediyor ve her yıl 500.000 ruble vergi ödemeyi taahhüt ediyordu (Hayit, 1995: 87, 88).

Nasreddin Han'ın Ruslarla bu anlaşmayı imzalamış olması bile Rusları durduramayacak, ayrıca Hokand halkının da öfkesine neden olacaktı. Nitekim Ruslar Nasreddin ile yaptıkları antlaşmaya dayanarak ülkenin bir kısmını ilhak edince, halk Polat Bey'i Han ilan etti. Polat Han, 1875'te Hokand'ı geri almayı başarmasına rağmen Ocak 1876'da Rusların, Andican'ı işgal etmesine engel olamadı. Kısa süre sonra da Margilan'da Ruslar tarafından öldürüldü (Yazıcı, 1995: 376). Şubat 1876'de General Skobelev komutasında harekete geçen Rus birlikleri Hokand'ı işgal ederek mücadele eden liderleri tutukladılar. Rus Çarı II. Aleksander'ın talimatıyla Hokand Hanlığı *Fergana Eyaleti* adıyla Rusya'nın *Türkistan Genel Valiliği'ne* bağlandı. General Skobelev ise bölgenin valisi oldu (Hayit, 1995: 89). Şüphesiz, Hokand Hanlığı'nın kendi içinde bir türlü istenilen birlik ve beraberliği sağlayamaması ve sürekli Buhara Hanlığı tarafından rahatsız edilmesi Ruslarla yapılan mücadelenin zayıflamasına neden olmuştur.

Ancak bu sırada Güney Kırgızistan'ın dağlık bölgeleriyle, Pamir-Alay Dağları gibi yerlerin halkı henüz tam olarak Rusya'ya boyun eğmemişti. Alay Dağları'nda yaşayan Kırgızlar, Rus hâkimiyetini kabul etmediler. Üstün silah gücüne sahip Rus birliklerinin şiddetli ve orantısız saldırılarına rağmen, savaş 1876 yılının Ağustos ayına kadar devam etti. Bu mücadelenin başında Kırgızların müstesna kadın lideri *Kurmancan Datka* ve oğulları bulunmaktaydı (Ploskih, 1992: 98). Ancak Rusların tüm savaş hukukunu yok sayarak General Skobelev tarafından kurdukları *Özel Cezalandırma Müfrezeleri*, halkı topyekûn katletmeye başlayınca soykırım endişesiyle Kırgızlar barış istediler.

Nakşîbendi ve Kadirî şeyhlerinin liderliğinde muhtelif zamanlarda, Ruslara karşı istiklal mücadelesi veren Hokand Türkleri, çeşitli sebeplerden dolayı istedikleri sonucu alamadılar. Bu bölgenin ikinci bir Kafkasya olmasını istemeyen Ruslar, isyanları acımasızca yöntemlerle bastırdılar (Konukçu, 1998: 215).

SONUÇ

1880'lerin sonunda Türkistan'ın tamamını işgal eden Çarlık Rusya'sı, kurduğu askeri valilik sistemi ile ele geçirdiği bölgeleri despot bir idare ile yönetmiştir. Ayrıca Türkistan coğrafyasının Ruslaştırılması için çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Peki, bu dönemde Orta Asya halklarının Rus emperyalizmine karşı koyacak güçleri var mıydı? Bu soruya müspet cevap vermek neredeyse imkânsızdı. Bu soruyu cevaplamaya çalıştığımızda şu faktörlerin karşımıza çıktığını görüyoruz:

- Orta Asya'da neredeyse her bölgede bir hanlığın ilan edilmesi sonucu ilkel bir hanlık-hükümdarlık mücadelesi yaşanmaktadır.
- 1800'lü yıllarda dünya konjoktörü Rusya'yı bölgede yalnız bırakmıştır.
- Rusların karşısında birlikten yoksun, askeri gücü çok ilkel, dış dünyadan kopuk bir kabileler topluluğu vardır.

Türkistan'ın işgal edildiği dönemde bölge halkı arasında ulusal birlik ve siyasi bilinç oluşmamıştır. Dolayısıyla burası Fransız ihtilalinin yaydığı *Milliyetçilik* fikrinin etkilemediği nadir coğrafyalardan birisidir. Çünkü burada yaşayanlar tek ortak yönlerinin İslamiyet olduğunu ve ırk olarak birbirlerinden farklı olduklarını düşünen insanlardır. Halk, bugün olduğu gibi o dönemde de kendilerini Türk değil, Müslüman, Buharalı, Semerkantlı, Taşkentli veya Kırgız, Özbek, Kazak, Tatar vb. tanımlamaya devam etmişlerdi. Hatta aynı ırka mensup olup farklı aşiretlerde olanlar bile yıllarca birbirleri ile acımasız savaşlar yapmışlardır. Mesela Buhara ve Hokand hanlıklarının kurucu unsuru Özbek olmasına rağmen, Fergana vadisini ele geçirmek için bu iki hanlık arasında yapılan savaşlar meşhurdur.

Rusya'nın Türkistan coğrafyasında ilerlemesinde Kazak Cüzlerinin ve daha güneydeki bağımsız Türkistan hanlıklarının kendi aralarındaki mücadeleleri önemli rol oynamıştır. Bunun yanında, Hanlıkların etki alanı dışında kalmak isteyenlerin zaman zaman Rusya'dan yardım talebinde bulunması, Rusya'nın Türkistan'a

müdahalesini kolaylaştırmıştır. Ruslar, işgalleri kademeli ve sistemli bir şekilde yürütmüşler, ele geçirdikleri yerlerde kalıcı olmak için kaleler inşa edip iskân faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

XIX. yüzyıl, birçok Avrupalı devletin kendi aralarında olduğu gibi, İngiltere ve Rusya'nın da rekabet halinde olduğu bir dönemdir. Bu yüzyılda İngiltere, Asya'nın güneyinden (Hindistan-İran), Rusya ise kuzeyinden (Hazar-Ural-Sibirya) Türkistan istikametinde nüfuzlarını genişletmeye çalışmışlardır. Bu durum özellikle Rusya'nın Türkistan coğrafyasında askeri yöntemlerle işgalini hızlandırmasına neden olmuştur. Neticede bu iki devletin bilek güreşi, orta çağ modelinde silahlara sahip olan, sürekli kendi içinde mücadeleler yapan ve iktisadi anlamda güç kaybeden Türkistan coğrafyasının Rusya'ya dâhil olmasıyla sona ermiştir.

Ruslar ele geçirdikleri yerlerde bir taraftan Müslüman halka kısmi bir serbestlik tanıyarak devlete bağlılığı artırmaya çalışmışlar diğer taraftan bölgenin dış dünya ile olan bağlantısını keserek gelebilecek yardımları engellemeye çalışmışlardır. Böylece bölge halkı tecrit edilmiş, fikri ve iktisadi hayatlarında çöküş yaşamıştır. Bunların dışında uygulanan Ruslaştırma siyasetiyle Müslümanlar takip edilmiş ve dinlerini özgürce yaşamalarına izin verilmemiştir. Ayrıca Rus hâkimiyetine alınan bölgeler zamanla Rus göçmenleriyle doldurulmuş ve bu bölgeler birer Rus kolonisi haline getirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abazov, R. (2002), "*Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar*", Çev.: Ö. Çınarlı, A. Karan, Türkler, 18.
- Âtıf, M. (1998), *Kaşgar Tarihi: Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi*, Haz. İ. Aka-V. Günay-C.Telci, Kırıkkale.
- Barthold, W. (1988). "*Hokand*", *DİA*, V, İstanbul. MEB Yay.
- David McKenzie, "*The Conquest and Administration of Turkestan, 1860-85*", *Russian Colonial Expansion to 1917*.
- Donnelly, A. (1968) *The Mobile Step Frontier: The Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850*, New Haven: Yale University Press.
- Hayit, B. (1995), *Türkistan Türklerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: TTK Yay.
- Hayit, B. (1975) , *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul: Otağ Yay.
- Keserci, R. (2019), *Hokand Hanlığı'nda Bir Kırgız Kadın General: Kurmancan Datka (1811-1907)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Konukçu, E. (1998), *Hokand hanlığı*, *DİA*, XVIII, İstanbul: TDV Yay.
- Kurat, A.N. (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı, Sevinç Matbaası,
- Kurat, A.N. (1999), *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK Yay.
- Kutay, C. (1998), *Sahte Derviş*, İstanbul: Aksoy Yayıncılık.
- Macit, A. (2008), *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Mert, Ö. (1976), "*Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)*", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/ 1-2: 93107.
- Ploskih, (1992), *İstoriya Kırgızov (Dosovetskiy Period)*, Bişkek: İlim Yay.
- Ploskih, V.M.(1977) *Kırgızı i Kokandskoe Hanstvo*, Frunze: İlim Yay.

- Saray, M. (2002), “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, *Türkler*, 18.
- Saray, M. (1984), “Ruslar’ın Orta Asya’yı Ele Geçirmeleri”, ODTÜ, Asya-Afrika Araştırmaları Grubu, No. 1. Ankara: Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı.
- Saray, M. (1993), *Kazak Türkleri Tarihi: Kazakların Uyanışı*, İstanbul:
- Saray, M. (1994), *Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları arasındaki siyâsî münâsebetler. (1775-1875)*. Ankara: TTK Yay.
- Saray, M. (2004). *Modern Kırgızistan’ın doğuşu*. Ankara: Detamat Tanıtım, Tasarım Matbaacılık.
- Taşğıl, A. (2012), *İslam Ansiklopedisi*, TDV, XLI, İstanbul.
- Wint, G. (1941), *The British In Asia (Faber And Faber Limited)*, London.
- Yazıcı, T. (1995), *Fergana, DİA*, XII, İstanbul: TDV Yay.